

Три століття безнадії

Єжи Єдліцький

1.

La crise de l'esprit, La crise de l'Occident, The Crisis of Our Age, Crise et civilisation, A Crisis of Values, Die Krisis der europäischen Kultur, Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie, Kryzys i filozofia, Kryzys myślenia, Kryzys nowoczesności a świat przeżywany, Kritik und Krise: Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt, Freud and the Crisis of Our Culture, Thomas Mann und die Krise der bürgerlichen Kultur, Robert Musil and the Crisis of European Culture, Intelektualiści a kryzys, Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej — ось заздалегідь шукта назв із моєї бібліографічної скриньки. Не бракує там і міцніших висловів, як-от: *The Decay of Capitalistic Civilization, Der Untergang des Abendlandes, Upadek cywilizacji zachodniej, Déclin de l'Europe, Koniec Europy, Конец нашего времени, L'Europe et le mythe du déclin, Decadence in the Modern World, The End of the Modern World, Degeneration: the Dark Side of Progress, Cywilizacja na ławie oskarżonych, The Revolt against Civilization, The Apocalypse of History, Apocalypse 2000: Economic Breakdown and the Suicide of Democracy*. Мабуть, досить наразі цієї літаниї, хоча запевняю, що міг би тягнути її ще дуже довго.

Є в цьому списку твори всіляких жанрів — спекулятивні й аналітичні, філософські й історичні — з усього двадцятого століття (слід зауважити, що останнім часом їхня кількість збільшується лавинно). Сумніваюся, чи ще яке-небудь поняття зустрічається в заголовках досліджень так само часто, як «криза» чи споріднені вирази. І то йдеться мені, як видно з наведених прикладів, лише про випадки, коли ці вирази вжито на позначення стану нашої цивілізації en globe або, принаймні, європейської культури, взятої як ціле. Через це я не беру до уваги дослідження країнощів, минутих за своєю природою та обмежених якоюсь однією, нехай і надзвичайно важливою галуззю, — скажімо, криз політичних й економічних, а також так званих криз у мистецтві.

Можна було б легко довести, що поняття «криза» сьогодні є немилосердно надуживаним, аж до втрати виразних семантичних контурів. Можна погодитися, що воно стало банальним і втратило зміст. Можна собі покешкувати з одвічної манери нарікати на лихі часи й на те, що світ псується, люди мізерніють, а моральність занепадає. Все це можна, але таким чином ми не усунемо проблеми. Адже поміж діагностів кризи цивілізації ми бачимо мислителів такої величини як Гуссерль, Валері, Бердяєв, Ясперс, Арендт і багатьох ін-

ших, а також цілий легіон поважних істориків ідеї та культури, не кажучи вже про поетів та есеїстів. Знехтувати їхньою інтуїцією та проникливістю неможливо, навіть у тому разі, коли їхні висновки здадуться нам почасти не зовсім ясними або ж не зовсім переконливими. Погодьмося з Колаковським, що

Голосіння здаються повсюдними; хоч би над якою сферою життя ми замислилися, доводиться запитувати: «Що тут скоїлося?». І справді, запитуюмо: що скоїлося з Богом? із демократією? з соціалізмом? із мистецтвом? із сексом? із родиною? з економічним зростанням? Здається, ніби ми всі живемо з відчуттям усеохопної кризи, не вміючи, проте, виразно окреслити її причини, — хіба що втікаємо до однослівних псевдорозв'язань («капіталізм», «забуто про Бога» тощо). Оптимісти зазвичай популярніші, їх слухають охочіше; але в інтелектуальних колах вони наражаються на глузування: ми воліємо бути понурими.

Мене цікавлять джерела цього гнітючого настрою та причини його філософської заразливості. Зауважимо, що цей історичний песимізм народжується не в убогих і відсталих країнах, а саме тут, у Європі, де протягом двох останніх століть безпе-

первно збільшується наукове знання, розвиваються техніка та медицина, квітнуть усі мистецтва і де, попри війни, переслідування та безмір біди, все-таки зростає населення, добробут, комфорт, збільшується гуманність законів, безпека, гігієна, а водночас продовжується середня тривалість життя. Цей парадокс, либонь, вартий роздумів.

Отож, історикові ідеї цікава не стільки сама криза або (висловімося обережніше) — так звана криза,

сліджень, контури якої я прагну окреслити тут у найзагальніших рисах.

2.

Відколи хворіє цивілізація? Відповіді на це запитання надходять різноманітні. Не бракує в них переконаності, що правдива духовна криза, тотальна пустка та безплідність екзистенції стали долею тільки сучасних поколінь, конформістського суспільства, масового споживання в найрозвиненіших країнах. Нагромадження симптомів розпаду духовності Заходу (шезає сакральне, згасають модерністські іскри в культурі, відносними стають будь-які норми та канони) діагности приписують сімдесяти-вісімдесяти рокам нашого століття. Французький філософ Корнеліус Касторіадіс називає дату дещо ранішу: виявляється, західний світ зайшов у кризу близько 1950 року. Але, безумовно, більшість істориків вважає, що остаточно згасла європейська цивілізація радше Друга світова війна, а в ній, зокрема, методичне винищення євреїв.

Проте не можна не згадати, що діагнози кризи цивілізації дуже поширилися в двадцятих-тридцятих роках нашого століття. Тоді переломним моментом історії людства вважалася Перша світова війна, бо, власне, тоді заламалася горобіжна лінія розвою, тоді ж увиразнилися наслідки міської, промислової та бюрократичної централізації. Дикий імперіалізм породив дику революцію, а стара європейська культура виявилася заледве тонкою глянсовою плівкою, що приховувала все ще варварську натуру людини.

Багато авторів, однак, вважають, що правдивим, хоча, може, й менш видовищним критичним моментом був кінець століття, коли згасали пізнавальний оптимізм і віра в моральний поступ людства, а одночасно з модерністичним злом у європейській філософії та мистецтві виник настрій декадансу, ніцшеанський нігілізм, погорда до міщанського накопичення, — одне слово, все, що живило катастрофічну уяву богеми та її артистичного авангарду, провіщаючи кінець безпечного та більш-менш раціонально впорядкованого світу.

Хоч що там, але образ невпинної творчої експансії погідного дев'ятнадцятого століття, яке щойно в останніх декадах мало втратити віру в себе, здавався переконливим не для всіх. Наприклад, згідно з Освальдом Шпенглером, фазу закріплення, суто «мозкової» цивілізації, що схилилася до занепаду, демонструвала вже скомерціалізована культура великоміських космополітичних метрополій, разом із властивою їм імперською експансією. Духовна велич Європи закінчилася з Наполеоном і Гете.

Або й раніше. Бо хіба ж не звинувачують філософію, ідеологію та методологію Просвітництва найчастіше в тому, що, озброївши людський розум майже необмеженою владою над матерією, а серце загнавши у фаустівську пиху, вони підважили сферу священного, висміяли уявлення про незримий світ і, таким чином,

Перекладено з польської за публікацією в журналі «Znak», ч.1 за 1996 рік. Друкується з дозволу редакції.

започаткували оте нещасливе роздвоєння європейської духовності, від якого ми потерпаємо до сьогодні? Як дилема кризи сучасної цивілізації, це зазвичай вписується в рамки понад двосотлітньої суперечки про вартість раціоналістичного спадку вісімнадцятого століття.

Одначе, той, хто хоче шукати родовід кризи й розчакловування світу в раціоналізмі наукового методу, мусить послідовно повернутися до Декарта й Галілея. А дехто сягає ще глибше в минуле. Маріан Здзеховський схвально цитував погляд Густава Лебона, що саме від доби Ренесансу «новочасна людина, ніби корабель без стерня, ... блукає просторами, що їх колись заселяли її боги, яких тепер прогнала наука», і від гуманізму до більшовизму проводив пряму лінію духовної спадкоємності. В цьому пункті до нього був близький Микола Бердяєв як автор «Нового Середньовіччя». А теперішній християнський критик культури Кшиштоф Дорош ще більше радикалізує цей погляд, вбачаючи духовну отруту в середньовічній схоластиці, зокрема ж у суперечці між номіналізмом і реалізмом:

Із тієї суперечки переможцем виїшла звернена до теперішності антиметафізична позиція, для якої ближчими є спостереження й експеримент у матеріальному світі, аніж духовні роздуми над сутністю речі. Встановивши дискурсивний розум знаряддям контролю над світом, номіналізм відпровадив віру до суб'єктивної сфери. ... Таким чином одвічний конфлікт між пізнанням та вірою зазнав драматичного поглиблення.

Але, можливо, має рацію Карл Фрідріх фон Вайцеккер, коли говорить, що не знаходить в історії високорозвиненої культури такого моменту або процесу, який відіграв роль первородного гріха й призвів до великої кризи нашої епохи: «Її причина існувала від початку». Якщо я добре розумію, це означає, що європейська культура вже народилася з певною вадою, оскільки «християни запанували над світом, який не змінився», від тієї пори погано даючи раду зі своєю відповідальністю за великі суспільні структури.

А можна заглиблюватися ще далі. Можна вважати разом із Гайдеггером, що вже від часів Сократа й софістів філософія зійшла зі шляху «чування Буття та його божественності», за що ми й розраховуємося аж донині. Можна разом із Горкгаймером і Адорно дійти висновку, що внутрішні антиномії половинчасто зраціоналізованого «просвітництва», які деградують у двадцятому столітті й розвалюють нашу цивілізацію, мали прообраз в «Одіссей». Отож, як хто хоче думкою осягнути причини катастрофи, перед лицем якої «цілком просвічена земля» опинилася в роки тріумфу тоталітаризму, він мусить сягнути прадавніх початків історії.

Як бачимо, від способу розуміння природи недуг сучасного світу залежить, на якій історичній глибині шукають їхнього патогенезу. Тут можливі будь-які періодизаційні комбінації.

3.

Цілком іншою проблемою є спроба вхопити початок дискурсу про кризу, тобто той момент, коли філософ уперше розпізнав у своїй добі зародження конфлікту, який із плином часу може або мусить обернутися проти людини та її покликання. Проте ми не будемо починати від середньовічних передбачень апокаліптичних катастроф, що передуватимуть недалекому вже Судному Дневі й установленню Христового Царства на землі, позаяк такі очікування не були чужими й новітнім часам. Але щоб можна було вільно говорити про історичну тяглість проблематики кризи, насамперед мусило з'явитися бачення історії цивілізованого світу як скерованого процесу, що прокладає собі шлях кризь безладну товщу подій. Без сумніву, відкриття того, що поступ людської думки разом із поступом суспільства може становити певну тяглість у розвитку, було переломним. Залежно від аксіології та історичної уяви автора сучасний і гаданий напрямок цих перемін розглядався як сприятливий або ж не-

безпечний, якщо взагалі не фатальний для людства. Отож, тривога за невластивий напрямок розвитку світу виявляється такою ж давньою, як і саме поняття розвитку. Для західної культури думка про виродження є невіддільним зворотним боком ідеї поступу. Й обидві вони — діти вісімнадцятого століття.

Всупереч поширеній думці, тодішня філософія не була аж такою однорідною. Просвітництво мало різні обличчя, й не всі вони були погідними та довірливими. Певна річ, це було століття, коли інтелектуальні еліти Європи усвідомили нестримну пізнавальну потугу людського розуму, уособлюваного геніальними вченими та мислителями. Звідси й надія, що всі пізнавчі, суспільні, політичні та моральні проблеми можуть із плином часу знайти розумне розв'язання, а людство, мірою того, як зростатимуть знання й освіта, підніматимуться на дедалі вищі ступені досконалості. Ніхто не заперечував проти прирощення емпіричного й теоретичного знання, але скептицизм щодо його рятівних наслідків також раз по раз відновлювався.

Пам'ять про занепад Еллади та Риму тяжіла над цивілізацією Просвітництва як memento mori. Якщо цивілізації смертні, то де певність, що така пригода не повториться ще раз? Щоправда, не було доконечно ясно, звідки цього разу можуть прийти варвари, але, може, зовнішні варвари взагалі не потрібні? Може, цивілізації, які досягнули верховин рафінованості, занепадають самі собою? Адже дух їхній ледачіє, мужність слабшає, серед вигод життя зникає страх перед Богом та Його заповідями, поширюються скептицизм та індивідуалізм, послаблюються суспільні узи, еліти походження та маєтностей відступають перед натиском юрби, надходить час анархії, метушні й корупції.

Суспільство розпадається; його роздирають страшні війни, як громадянські, так і з зовнішнім ворогом. Цивілізація гине, народ іде в розсіяння, руїни міст заростають пущею. Один цикл історії завершився, новий цикл розпочинається.

Отак (у стислому викладі) Джамбатіста Віко уявляв собі фазу занепаду, через яку, на його думку, мусила перейти кожна цивілізація. Тож рано чи пізно, а освічена Європа так само досягне власної кульмінації, вслід за якою надійде неминучий спад. Опис неаполітанця став прототипом для багатьох тисяч пізніших діагнозів переситу й декадансу. Декадансу не як наслідку чиєїсь провини, а як складника, вписаного до самочинного механізму здійснення людської історії.

Набагато більше моральної пристрасті вклав до своєї візії Жан-Жак Руссо. В його відомих дослідженнях цивілізація (avant la lettre) постала джерелом страждань і роздвоєння. Одночасно з виникненням суспільства людина здобула власність, але втратила волю. Визнала закони — і втратила вроджену здатність співчуття. Здобула знання добра та зла, яке застосувала на кривду ближнім. А насамперед втратила свою автентичність: «завжди перебуваючи ніби поза собою, вона вмє жити тільки в судженнях інших і, власне, з їхньої оцінки дістає повне, можна сказати, почуття свого існування». Цивілізація (що її уособлював паризький beau monde часів Людовіка XV) — це велика споруда удаваностей, облуди, поневолення формою, ритуалами, штучними потребами.

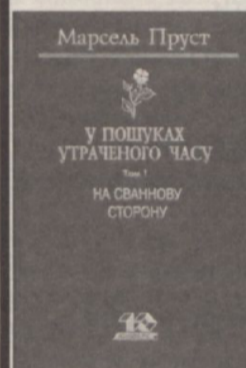
Тотальне звинувачення охоплювало все, що за часів енциклопедистів пов'язувалося з поняттям поступу:

Якщо з одного боку ми візьмемо до уваги велетенський обсяг людської праці, поглиблення багатьох наук, винайдення багатьох мистецтв, застосування багатьох сил, засипання прірв, зрівнювання гір із землею, знищення скель, упокорення річок, обробіток стількох земель, які лежали занедбанними, і ці штучно створені озера, і болота, які ми осушили, й ці гігантські будівлі, піднесені на берегах, у той час, коли море заройлося від кораблів та моряків; і, якщо з іншого боку ми хоч трохи застанемось над тим, яку істотну користь принесло все це

Двадцять австрійських поетів ХХ століття
Київ: Юніверс, 1998

Першу в Україні ґрунтовну антологію новочасної австрійської поезії видано за сприяння посольства Австрійської Республіки в Україні та інституції «Kulturkontakt». Поряд із класиками ХХ століття, такими як Рільке, Тракль, Гофмансталь, Брех, Целан, в антології представлені також поетичні зірки останніх десятиліть — Еріх Фрід, Інґеборґ Бахманн, Ернст Яндль, Петер Гандке, Андреас Оккопенко. Давніші переклади Миколи Бажана, Михайла Ореста, Василя Стуса, Леоніда Череватенка доповнено працями молодших перекладачів — Юрія Бедрика, Тимофія Гаврилів, Олега Заячківського, Ігоря Андруценка, Романа Осадчука та інших. Передмову до антології написав відомий український літературознавець Дмитро Наливайко.

Марсель Пруст
У пошуках утраченого часу
Том I
На Сваннову сторону
Київ: Юніверс, 1998

Проза Марселя Пруста (1871—1922) належить до найпомітніших і найвидатніших явищ світової літератури ХХ століття. Багато хто зараховує його, поряд із Джойсом і Кафкою, до «хрещених батьків» європейського літературного модернізму. «На Сваннову сторону» (1913) — перший твір семитомної епопеї Пруста «В пошуках утраченого часу», що її має намір повністю опублікувати київське видавництво «Юніверс» у перекладі одного з найкращих українських перекладачів із романських мов, лауреата премії ім. Миколи Лукаша, — Анатолія Перепаді.

МП «Юніверс»

Київ-21
вул. Грушевського, 34/1
тел. (044) 293-0613

НА ПОРОЗІ НАДЦИВІЛІЗАЦІЇ

системний аналіз
актуальних проблем сучасності
соціальне прогнозування
та футурологія

**Володимир Кузьменко,
Олег Романчук**
**На порозі
надцивілізації**
**Системний аналіз
актуальних
проблем
сучасності.**
**Соціальне
прогнозування та
футурологія**

Автори намагаються простежити перспективи розвитку цивілізації в умовах формування на планеті принципово нового інформаційного устрою. Моделюючи майбутнє, автори добре усвідомлюють, що увійти в епоху інформаційного суспільства можна, лише позбувшись догм минулого, врахувавши систему загальнолюдських цінностей, тобто створивши по-справжньому ефективне громадянське суспільство.

ТзОВ «Універсум»
290065, Львів-65,
п/с 2994

для щастя роду людського, нас повинна вразити приголомшлива диспропорція, що утворюється між одним та іншим, і нам залишиться лише журитися над засліпленням людини, яка задля заспокоєння божевільної пихи та якогось бездумного самозвеличення живе в постійній гонитві за кожним досяжним лихом, од якого добродійна природа старанно тримала її оддалік.

Такий беззастережний осуд усього дотодішнього перебігу історії, процесу пізнання та усупільнення здавався кричущою несправедливістю, яка провокувала — успішно, зрештою, — до спротиву. Однак фанатично крайній розум філософа, який не вагався в оголошенні остаточних висновків, зробив цінну послугу справі аналізу тієї позірної цілісності, що нею хотіла бути ідея цивілізації. В середині вісімнадцятого століття ця ідея заледве починала формуватися, а Руссо вже вказав на її внутрішній розкол: «мірою того, як наші науки та мистецтва прямуватимуть до досконалості, наші душі спотворюватимуться».

Більшість хвороб так само викликані цивілізацією і надміром науки: «насмільюся стверджувати, що рефлексивність є протиприродним станом; людина, яка роздумує — це звироднілий звір». Ідеалом філософа була євангельська простота, віра та любов щирого, невченого серця. Адже всі біди ересі, схизм, воєн і релігійних переслідувань почалися зі схоластики, з пихи того духовенства, яке хотіло втиснути Христову науку до силогізмів. Звідси постає, що у просвіченому столітті всі стали теологами, переставши бути християнами.

Відтак, розвиток розумових здібностей людини виявляється добровільним покиданням раю невинності та сходженням до пекла цивілізації. Можна сказати, що ці ранні дослідження Руссо становлять прототип багатьох пізніших бунтів інтелектуалів проти інтелектуалізму, витончених умів проти витонченості культури, здатної до таких великих справ і цілком неспроможної опанувати брутальність людського світу. Мало того: ця культура попросту служить тиранії та насильству, забезпечуючи їх знаряддями поневолення. Тобто суспільний поступ є двоїстим, розщепленим процесом, який одночасно породжує і добро, і зло. Однак зло переважає. Людська історія щоразу обертається проти людської природи. «Фізичне, суспільне й моральне зло, яке роз'їдає людину, триває не тільки тому, що його ще не усунули; воно свідчить, що людина створила його сама, всупереч власним природним нахилам». Ми вплутані в історію, яку творимо на згубу й нещастя нашого виду.

Цим гірким знанням не знехтують уже ніколи. Якщо у вісімнадцятому столітті розумове життя європейських еліт і піддалося привабливій ідеї поступового вдосконалювання людських суспільств у найкращому з-поміж можливих світів, то позбутися сумніву й протесту в головах та книжках не вдалося. Здавалось би, французька революція у

своїй першій фазі мала підтримати віру ентузіастів; проте, невдовзі, одночасно з її ексцесами, філософський настрій Європи змінився. Тому отрута, яку прийняв у паризькій в'язниці Кондорсе, щойно закінчивши «Начерк образу поступу людського духу крізь історію», має символічне значення.

4.

Та все-таки революційну кризу можна було розглядати по-різному. Можна було, як Едмунд Берк, вбачати в ній перемогу злидених примітивних варварів над старою рицарською та християнською цивілізацією, що охороняла релігію, честь, традицію, але й не забувала доглядати й науки та ремесла. Можна було, як Вільям Блейк, копати глибше і звинувачувати не варварів, а страхіття новочасної науки, що скинула Землю й Людину з їхніх упривілейованих місць у космосі і з цілковитою моральною байдужістю подає мертвий світ у вигляді системи математичних рівнянь. Цей, як сказав про нього Мілош, «поет шаленства» є, безперечно, надто крайнім у своєму відчуженні світу, — того світу, який після Бекона, Локка та Ньютона постає краєвидом духовного спустошення та мертвотності. Але поруч із цим, переконання, що системи механіки та інших сучасних наук, претендуючи на владу ще й у сфері моральності, не залишають місця не тільки для віри, але й для поетичної уяви, метафізики, почуття, швидко стане поширеним і, завдяки романтикам, уцент збаналізованим судженням. Залишається фактом, що від кінця вісімнадцятого століття триває ворожнеча, а в найкращому разі — незичливе відосіблення поміж світом мистецтва й гуманістики та світом науки й техніки: ці два світи навзаєм перестали розуміти мови, проблеми та вартості один одного, а філософія, замість полегшувати їхню розуміння, й собі роздвоїлася.

Періодом глибокого морального занепаду бачилася післяреволюційна епоха Фрідріхові Шіллеру. Ніби повторюючи через роки присуд Руссо, він визнав джерелом зіпсутості якраз «інтелектуальну просвіту»: «Егоїзм установив свою систему в лоні найрафінованих засад товариського та суспільного співжиття...». В цьому немає нічого дивного: адже досягнення людського виду та його колективного розуму здійснюються завдяки науковій спеціалізації та розподілові праці, за які доводиться платити розщепленням особистості «внутрішньої людини». Аналітичний інтелект розчленував світ: «Відірвані одне від одного держава та церква, закони та звичай; вжиток відокремлено від праці, засіб від мети, працю від винагороди. Вічно прив'язана до малого фрагменту цілості, людина й собі розвивається лише як фрагмент; вічно слухаючи монотонний шум колеса, яке вона сама й обертає, людина ніколи не розвине своєї суті гармонійно. Замість витиснути у своїй природі відбиток людяності, вона стає відображенням лише власної професії та спеціальності». Ось де корінь кризи,

вихід із якої може вказати лише вільний розвиток мистецтва й уяви, оскільки лише радісна, безкорислива естетична гра спроможна знову з'єднати скалічену особистість, а разом із нею — і суспільство.

Наприкінці століття поширюється відчуття, що історія раптово пришвидшила ходу, гнана кудись потугою винахідницької думки, енергією пари, розбудженими пристрастями юрб, зосередженою волею Бонапарта. Впливала також містика круглих дат: 1800 рік здається якимось великим історичним поворотом. Але чого очікувати від нового століття? Ще ніколи не з'являлося одночасно стільки ентузіастичних прогнозів і похмурих пересторог. Ще не висохла друкарська фарба на сторінці, з якої Кондорсе запевняв, що природа не поставила жодних меж удосконаленню людини, збільшенню її знання, багатства і чеснот, а вже пастор Мальтус застеріг, що коли людство не зуміє стримати свого природного приросту, то селекціонуватимуть його епідемії, війни та голод. Проповідники й літератори також лякали публіку апокаліпсичними вершиками й оповідками про життя останніх людей на землі.

Надійшов час поррахунків із віком Просвітництва, яке доживало свої дні в зануреній у післяреволюційний хаос Європі. В тотальності звинувачень ніхто не міг зрівнятися з Жозефом де Местром: він-бо визнав усю цю епоху плодом сатанської гордині, а протестантів, учених і філософів — найактивнішими її знаряддями. Що може бути злочиннішим, аніж переконувати людей, яких сама природа створила ненаситними до крові й насильства звірями, ніби вони — вільні й розумні істоти, наділені правом досліджувати правди віри й таємниці природи, тобто Бога? Адже «що більшу довіру до себе має людський розум, що більше намагається видобувати всі свої засоби тільки з себе самого, то більше абсурдним він стає, виявляючи дедалі більшу неміч. Ось чому найбільшою чумою світу завжди, в усіх століттях було те, що ми називаємо філософією...». Філософія — мати анархії, це «згубна сила, єдиною метою якої є знищення спільних догматів, щоб таким чином ізолювати людину, зробивши її бундючною, самозакоханою, шкідливою для себе та інших...». Вирішальною в цій руйнівній справі стає допомога науки, позаяк класифікуючи, розтинаючи дійсність, рахуючи, узагальнюючи, спрощуючи, вона дає лише ілюзію знання, поверхове розуміння як природи, так і історії. Вона має певне застосування, але її слід тримати на припоні. «Єдиною причиною надзвичайного спідлення характерів у вісімнадцятому столітті... був занепад моральних наук під цілковитим пануванням фізики та сухої алгебри». Нічим не стримувана наука робить людину «ворогом будь-якої дисципліни, невдоволеною кожним законом і кожною інституцією, вродженим прибічником першої-ліпшої новації».

Велика цивілізація християнської Європи, — лунав вердикт де Местра, — від самих початків реформації й новочасної науки заразилася

заперечним духом бунту й перевороту, який нищить зв'язок людини з Богом, королем і ближніми. Отож, якщо не буде відновлено авторитету Церкви, монархії і традиції, то безлад і спустошення можуть тільки поглиблюватися, провадячи до деградації людини та занепаду європейських народів.

5.

Певна річ, фанатизм де Местра робить його відособленим у своїх крайнощах мислителем, але водночас реакції, які так чудово загострили і яким надало такого традиціоналістичного звучання його риторичне красномовство, здобули широкий резонанс.

Адже вразливість кількох романтичних поколінь мала формуватись у конфронтації зі світом, що пробував заново усталити свою ієрархію після катаклізму. Династії та церкви мусили заново утверджувати свої авторитети, одного разу вже підважені. Традиція перестала існувати як непізнаваний, зате очевидний регулятор життя: тепер треба було обґрунтувати її необхідність. А тим часом домагалися визнання нові істини емпіричних наук, що їх уже вкладали до молодих голів шкільні й університетські *currricula*. Механічні ткацькі фабрики, парове мореплавство, перші залізничні колії радикально збільшували рухливість людей і змінювали їхнє сприйняття часу разом зі ставленням до світу, який змінювався на очах під диктування винахідливих механіків.

У реакціях на ці новини зацікавлення та подив змішувалися з відчуттям загрози. Популярною притчею англійської літератури від Вордсворта до Карлейля та Діккенса став бездушний Механізм, що підпорядковує собі людину й суспільство, мистецтво й моральність. Демонічний вплив цього Механізму ніде не був таким помітним, як у фабричному пролетарському місті. Після відвідин Манчестера Токвіль 1835 року написав: «Із цієї смердючої ринви пливе найбільший струмінь людської винахідливості й праці, щоб удобрити цілий світ. Із цієї плогавої стічної канави рине чисте золото. Людство досягло тут свого найповнішого розвитку й найбільшого оскотинення; цивілізація творить тут свої дива, а цивілізована людина обертається мало не на дикуна».

Питанням епохи стала проблема ціни, яку новий Фауст муситиме заплатити за минущу ілюзію могутності. Брутальність і потворність раннього капіталізму була причиною того, що ціна здавалася зависокою і консерваторам, і радикалам, а така могутність не надто їх вабила. Аматорська антропологія романтиків у тисячах досліджень, романів і памфлетів від Бостона до Москви плодила аргументи, що звинувачували Механічну Цивілізацію.

Аргумент **релігійний**: ця нова цивілізація, породжена зухвальством розуму, заглушувала голос Бога; вона залишається християнською лише за формою, позаяк, відсікши сферу духовних потреб людини, потрапила до новітнього поганства мате-

ріалізму, тілесності, теперішності. Західна Європа нагадує цезарський Рим: вона конче потребує нової евангелізації.

Аргумент **моральний**: це цивілізація безоглядного суперництва, захлапності, суспільної війни, вона звільняє в людях їхні найнижчі пожадання: жагу володіння, користування, панування, підкорення, не залишаючи місця для чеснот великодушності, вірності, гордості, співчуття (бо, якщо нове міщанство й має власний моральний кодекс, то він тільки служить облудною заслоною егоїзму).

Аргумент **персоналістичний**: ця цивілізація, оперта на розподіл праці й утилітарній етиці, розчленовує людську особу на окремі функції, роблячи з людини машину, а з суспільства — торжище; культура стає світом штучності, позірності, лицемірства або поглядів-люстер, серед яких особистість втрачає почуття тотожності, внутрішню свободу, гідність морального суб'єкта.

Аргумент **соціологічний**: ця цивілізація розкладає спільноти — родину, громаду, стан, — роблячи з людей самотні атоми, які можуть поєднуватися з іншими лише спільністю вигоди; одночасно з тим суспільство стає «розбитою цілістю», «звалищем часток», «купою піску», «мертвим агрегатом», який, урешті-решт, без опору віддається всевладдю бюрократії.

Аргумент **політичний**: зруйнувавши станові бар'єри та запровадивши рівність прав, але водночас збільшуючи нерівності економічних і соці-

альних умов, ця цивілізація створює суспільство, оперте, з одного боку, на визиск, з іншого, на обурення та заздрість, через що це суспільство загрожене революцією (це був діагноз як лівих, так і правих).

Аргумент **національно-культурний**: міська та промислова цивілізація скрізь є однаковою, відтак, стираючи у своїй експансії індивідуальні риси національних або етнічних культур, взагалі нівелює різнобарвність людського світу.

Аргумент **естетичний**: ця цивілізація вбиває уяву, мистецтво, поезію і навіть саме відчуття прекрасного,

лоні знищення; в Західній Європі скоро розпочнеться революція, 1848 рік був щойно першим її провісником. Катаклізм набуде апокаліпсичних розмірів: «Бог обрав сатану знаряддям своїх справ».

Такі катастрофічні настрої увінчували романтичну симптоматику кризи, що давала поживу не лише консерваторам, а й революціонерам, які, певна річ, відчували не меншу відразу до школярської, крамарської, індустріальної цивілізації. Але щойно закінчилася романтична фаза цієї критики, як настала модерністична: деякі історики культури розпочинають її Бодлеровими «Квітами зла». Втім, якщо ми навіть пересунемо початок цієї фази ближче до кінця століття, а поміж ними розмістимо довгу вікторіанську епоху, все одно не зайве пригадати, що цей період аж ніяк не був часом однозначно оптимістичної віри в поступ, як де-хто гадає. На всю Європу лунали гнівні діатриби Джона Рескіна та Вільяма Морріса проти індустріальної стандартизації праці, яка вбиває творчу радість, політ фантазії, гідність робітника, почуття прекрасного. У вікторіанській літературі Машина стала символом профанації священного ладу природи, символом втрати Благодаті, отруєння фізичної та моральної атмосфери.

6.

Романтична критика поступу могла часом стихати, але ніколи не вщухала остаточно. Її аргументи до сьогодні модифікуються й розширюються, навіть без знання про їхній родовід. І жодного з них іще не відкинуто. Цікава річ: ані сенсаційні пізнавальні досягнення природничих наук, ані технічні та господарчі успіхи передових держав Заходу не послабили критики, радше навпаки. Щонайбільше, ослаб її консервативний нурт (у головних метрополіях), оборона традиційних вартостей перед вторгненням сучасності. Інноваційна гарячка, що пожирає науку, техніку, економіку й заражає політику, передалася й мистецтву, яке від останньої чверті дев'ятнадцятого століття породжує нові й нові авангарди, що спростовують довоколишній світ, міщанську моральність і ранішню, а тому, мовляв, зужиту естетику. Проте сучасність, витлумачена як утвердження прав творчої індивідуальності, зухвале ламання звичаєвих та естетичних конвенцій, розширення свідомості, має небагато спільного з критеріями поступу в науці й техніці, позаяк і ті могли бути неоднозначними. Отож, якщо взяти справу схематично, відтоді між собою сутикалися раціоналістичний і модерністичний проекти інтелектуальної революції, настільки чужі один одному, що поступ у рамках першого з них поставав у сприйнятті іншого регресом, виродженням або прокляттям.

У цій діалектичній констеляції дискусія про кризу європейської культури спалахнула наприкінці століття з такою силою, що деяким її коментаторам здається, ніби вона під ту пору щойно розпочалася. Аргументи романтичної критики до-

Українська мова Усний і письмовий (диктант) екзамени

Поглиблений етап вивчення
Навчальний посібник у двох книгах
За редакцією С.О.Карамана
Київ: Магістр-S, 1998

Видання створено з урахуванням досягнень лінгвістики й передового педагогічного досвіду, результатів експерименту й побажань учителів і випускників.

Уперше старшокласникам та абітурієнтам пропонується посібник у двох книгах. Із них перша — теоретичного, друга і «Робочий зошит з відповідями» — практичного спрямування. Системно викладено теоретичний матеріал, подано «словесні ключі», моделі-опори, алгоритми, мовні дослідження, узагальнювальні схеми і таблиці. До другої книги та «Робочого зошта з відповідями» ввійшли тренувальні, проблемно-пошукові, контрольні вправи та завдання, зразки мовних аналізів, тексти диктантів, матеріали для самоконтролю.

Робочий зошит з відповідями До посібника «Українська мова» за редакцією С.О.Карамана

Додаток до навчального посібника «Українська мова. Усний і письмовий (диктант) экзамен. Поглиблений етап вивчення». Контрольно-навчальний характер робочого зошта та система вправ і завдань різних рівнів складності передбачає перевірку й закріплення засвоєних учнями знань з основних розділів шкільного та поглибленого курсів української мови.

Н. Гаєвська, В. Коломієць та інші
Українська література
Письмовий та усний экзамен
Київ: Вирій — Магістр-S, 1998

Посібник допоможе старшокласникам і вступникам до вищих навчальних закладів України підготуватися до іспитів з української літератури як в усній, так і в письмовій формі. Він подає практичні поради, теоретичний матеріал, стислий огляд творчості провідних і маловідомих письменників (понад 70 імен), орієнтовна тематика та зразки письмових екзаменаційних робіт з української літератури, а також тексти творів, передбачених шкільними програмами для вивчення напам'ять, та словник основних літературознавчих термінів.

З питань придбання книжок звертатися до видавництва «Магістр-S» за адресою: м.Київ-30, вул. Б.Хмельницького, 16/18 (ст. метро «Театральна», «Золоті ворота», у приміщенні СШ № 53)
Телефони: (044) 228-89-29; 224-42-86

повнено й зміцнено. Раз по раз відновлюється старий літературний топос міста-потвори, міста-джунглів, у якому однаково занепадають як людська індивідуальність, так і спільнота, а залишається атомізований тлум із властивою йому патологією колективного гіпнозу й моральної безвідповідальності. Ця несформована, анархічна маса внутрішніх варварів, досягнувши громадянської ініціативи завдяки обрядові загального голосування, формально стає суб'єктом, а фактично, як вважала більшість стурбованих критиків культури, — маніпульованим, корумпованим і розбещеним популістами об'єктом демократичної політики: zdegradovanoї, позбавленої ідеалів та ієрархії, підлеглої примхам знеособленої громадської думки і, врешті-решт, відданої на поталу націоналістичним і соціалістичним демагогам. Від цієї хвилини культура залишається безборонною: її високим ідеалам і вартостям людська маса протиставляє свої примітивні потреби, вульгарні смаки й егалітарні імпульси, а якщо не може їх задовольнити, віддається в руки першому-ліпшому вождеві, котрий зуміє використати притлумлену в ній ненависть.

Зрештою, культура, як уважали її модерністичні критики, вже не знаходила точок опертя в собі. Скептицизм раціоналістів зруйнував її священні й непорушні підвалини, що мали силу утвердження вартостей. Звідси вела вже пряма дорога до переконання, що всі істини та людські обов'язки є відносними, залежно від народу, епохи або вигоди. В царстві інструментального розуму не зосталося жодної певності; навіть метафізична тривога не знаходить собі місця в цій ніби вихолощеній позитивізмом духовній атмосфері століття. Лише мистецтво, поезія та філософія часом іще запитують про найважливіше для людини: про сенс життя, сенс історії.

Фрідріх Ніцше, ставлячи свій діагноз, який шокував радикалізмом, прагнув упритомити той факт, що людський світ опинився в аксіологічній пустці, віднедавна званій нігілізмом; християнство, поступ, розум, соціалізм — усе це мертві віри, більше неспроможні надавати світові лад і сенс. Стверджував це без жалю й сентименту. Ворог «м'яких» вартостей, філософ обертав кожен аргумент про успіхи гуманітаризму й лібералізму, пом'якшення звичаїв на ще один доказ декадансу, звиродніння людських інстинктів, ослаблення волі сили.

Пророк волі сили знущався з «сучасної людини», яка «зверхньо й гордовито стоїть на піраміді світового процесу», вірячи, що завдяки могутності науки вона пододала природу і з'єдналася з нею:

Зарозумілий європейцю дев'ятнадцятого століття — ти збожеволів! Твоє знання не є завершенням природи, воно лише збиває твою власну природу. ... Звичайно, сонячними сходишками науки ти піднімаєшся аж до неба, однак ти додолу, до хаосу ти спускаєшся так само. Твій спосіб рухатися — дряпання вгору шаблями знан-

ня — є твоєю згубою; земля розступається, ґрунт утікає в тебе з-під ніг; твоє життя ні в чому не має опори, зависло на павутинні, яку рве кожен твій новий пізнавчий порух.

Не нову вже думку, що досягнення науки, техніки й демократії є, по суті, божевільною гонитвою сліпих до прірви, відтепер поширюватиме численне плем'я пророків занепаду Заходу. Найпопулярнішим із-поміж них став Освальд Шпенглер: носієм його історіософської конструкції була відновлена теза, що в історії кожної цивілізації зростання раціональності, самопізнання, матеріальна й технічна експансія насправді свідчать про фазу занепаду, помирання душі. Тим більше, що перша світова війна з її пароксизмами національної ненависті, мільйонами трупів і криковим революційним жниввом начебто робила ймовірними непогамовні віщування катастрофістів.

7.

Вони мали розв'язати неабияку проблему: чи можна узгодити цей приголомшливий досвід із невігаслою вірою у величні ідеали європейської культури? Флоріан Знанецький уважав ці ідеали тривкими, а західну цивілізацію здоровою та здатною до дальшого розвитку, однак смертельно загроженою надто покvapливим авансом плебейським масам, для яких духовні вартості культурних еліт залишаються поки що зовсім чужими. Охлократія, тривіальний матеріалізм, націоналізм і більшовизм загрожують розтоптати західну культуру:

Існуючи тільки для сьогоденного, брутално певні у своєму невігластві, цінуючи лише очевидні й безпосередні вигоди, нові володарі світу, як єгипетські фелахи, вживатимуть брили колишніх святинь для будівництва власних домівок. Вишуканість смаку, ґрунтовність розумового вишколу, глибина думки, поміркованість чину зникнуть із нашого життя на довгі віки.

Тим більше, що революції та війни, економічний розпад і моральна анархія відкинуть Європу до стану варварства, якщо не дикунства.

Альберт Швейцер, який шанобливо ставився до Віку Просвітництва, звинувачував наступне століття в тому, що завдяки надмірові організації та спеціалізації воно випродувало людину без індивідуальності, без здатності до власного морального осуду, яка

ніби м'яч, що втратив еластичність, довго зберігає слід від кожного натиску. Нею розпоряджається колектив. Ніби готові товари, вона сприймає від колективу переконання й живе ними, незалежно від того, йдеться про спільноти національні чи політичні, спільноти віруючих чи невіруючих.

Людина знеособлена, порожня, керована ззовні, людина, що відчуває страх перед свободою, стає негативним героєм літератури, суспільної та психоаналітичної філософії. Легіон письменників звину-

вачує тепер індустріальну цивілізацію в тому, що дедалі витонченіші технічні засоби потрапляють до рук людей-роботів, людей-автоматів і облудних маніпуляторів. У фантастичному романі з науковим ентузіазмом і технократичною утопією змагається, як у Веллса, бачення світових воєн та апокаліпсичних катаклізмів. Після короткочасних футуристичних дифірампів на честь машини першопланове місце в літературній уяві посідають образи цивілізації zdegenerovaniх декадентів або тоталітарних керівників вимореного суспільства.

Великий економічний крах на початку тридцятих років і очевидний мало не по всій Європі злам ліберального порядку згущували атмосферу непевності й анемії. Монолітні ідеології та рухи, сильні радикальною риторикою та дисципліною, для багатьох стали привабливим сховищем від нестерпного аксіологічного безладдя, — в той час, коли для інших саме ці ідеології були найзловіснішим виявом кризи міщанського світу.

Суть цієї кризи кожен осягав по своєму, залежно від прийнятих засновків, — одні у великих суспільних процесах, інші ж у духовній сфері. Знаменною є спроба Едмунда Гуссерля пояснити причини європейської кризи філософською помилкою, а саме хибним розумінням раціоналізму від часів Ренесансу та спотвореною через це методологією наук. Раз по раз, однак, будь-який раціоналізм ставав предметом суворого осуду. Посилаючись безпосередньо на де Местра, але також на Достоєвського, Микола Бердяєв віщував вичерпання творчої енергії новочасної епохи, просякнутої духом гуманізму. Промисловий капіталізм допровадив людство до катастрофи:

Атеїстична й облудна цивілізація XIX і XX ст. святкує свій тріумф, переживаючи водночас смертelnу кризу власних підвалин. Вона породила світову війну — дитя безмежної жаги життя. ... Трагізм сучасної кризи полягає в тому, що в глибині душі вже ніхто не вірить у жодні політичні форми, ані в жодні особливі ідеології.

Падають монархії та демократії, гинуть капіталізм і комунізм; єдиний вихід із загальної ентropії провадить до відродженого в Христі суспільства Нового Середньовіччя.

Друга світова війна втілювала найгірші передчуття пророків знищення. Відраза мислителів перед лицем того, на що здатна людина, створила велетенську літературу й започаткувала різнобічні програми досліджень. Стало важко заперечувати думку, що по багатьох віках спорудження чудових будівель релігії, моральності й права цивілізація залишається тонкою та крихкою оболонкою, яка заледве стримує натиск демонічних сил людської природи, готових вирватися на волю за першої ж сприятливої нагоди. Парадоксально, однак це ще досить оптимістичний погляд, оскільки йому протистоїть переконання, що сучасна цивілізація — аж ніяк не бар'єр, а якраз джерело зла. Бо ж хіба злочинні ідео-

логії не витвір радше історичного й земансипованого розуму, аніж природи абстрактної «людини»? Хіба нестримний пізнавальний порив не служив головно захланному пануванню людського виду над землею та її ресурсами або пануванню однієї частини людства над іншою? І хіба всі вартості, відкриття та, врешті-решт, і сам розум не підпорядкувалися цьому прагненню панувати й користуватися? І хіба не заплатило людство за це втратою почуття святості та сенсу життя?

Ба більше: чи не є подеколи так, що сучасні політичні й суспільні інституції, раціонально зорганізовані установи, підпорядковані засади підрахунку зиску та збитків, заглушують елементарне людське почуття солідарності й відповідальності за іншого? Адже, якщо так, виходить, що цивілізаційний процес не тільки не створює й не зберігає вартостей, але постійно породжує моральну сліпоту й байдужість, роблячи можливим існування наглядців і бухгалтерів людинознищення.

Ці питання, сформульовані просто і ясно або (частіше) плутано й темно, тобто з більшою філософською витонченістю, шукали своїх відповідей у затінку Біркенау та Хіросіми, в часах, коли ядерна війна була цілком реальною можливістю.

8.

Щоби бодай найпобіжніше подати головні течії «кризологічного» дискурсу за останні півстоліття, довелося би писати інший, не менш широкий огляд. Отож зупинюся лише на кількох зауваженнях, які спадають на думку істориків ідеї, коли він простежує дальший перебіг старої дискусії.

Важливим явищем здається приєднання до тих суперечок людей науки, які донедавна майже не брали в ній участі. Адже в той час, коли проголошувалися всі ці драматичні звинувачення науково-технічній цивілізації, типовою позицією науковців (принаймні, природознавців) було «робімо своє». Сумнівно, щоб ці дискусії взагалі як-небудь зачіпали багатьох учених. Вчені на зразок Вайтгеда, схильні до філософування й історизування через стурбованість світоглядними наслідками наукових теорій і відповідальністю науки за її технічне застосування, були рідкісними особинами серед академічної фауни. Це становище виразно змінилося, коли винайшли атомну бомбу, бо відтоді перекладання всієї відповідальності на політиків стало надто вже явною ознакою морально сліпого опортунізму. Зрештою, політики й собі почали підстраховуватися, скликаючи штаби наукових радників та експертів, позиція яких дозволяє сьогодні істотно впливати на стратегічні рішення.

Роль учених у прогнозуванні та плануванні майбутнього принципово змінилася, а водночас їхні голоси набули ваги й у філософсько-моральній дискусії. Проте підхід науковців виявився відмінним у двох істотних аспектах. По-перше, це звичайний підхід прагматичний: замість цілковито засуджувати цивілізацію

чи лементувати над напрямком змін, учений-бактеріолог або ґрунтознавець, демограф чи економіст намагається передбачити перебіг спонтанних процесів, а потім — можливі результати цільових, зосереджених втручань. По-друге, навіть маючи перед очима негативні наслідки тих або тих відкриттів та винаходів, дослідник не запропонує обмежити пізнавальну цікавість або технологічні вміння; самодостатня вартість цих мотивів діяльності є для нього аксіоматичною, тим часом як подолання труднощів, викликаних модернізацією, є справою дальших модернізаційних зусиль.

Спокусливо визнати таку настанову, може, й менш глибокою, зате більш творчою порівняно зі стотисячним обговоренням моральної кризи сучасності. А проте не випадає оминати й того факту, що прагматичні перестороги та поради науковців, які здійснюють моніторинг широкомасштабних процесів, наражаються зазвичай на міцний культурний і психологічний бар'єр. Люди завжди більше опиралися раціональним експериментам, аніж покірній природі. Нагадаю для наочності, що домогтися поважного зменшення смертності в нерозвинених країнах (біологічна проблема) виявилось набагато легше, ніж обмежити народжуваність (культурна проблема), внаслідок чого великий успіх науки викликав нові ендемічні захворювання.

Це спостереження можна розширити. Успіхи наукової та технічної думки в пізнанні законів природи й перетворенні фізичного середовища людини постійно переступали горизонт уяви, яка намагалася їх передбачити, тим часом як успіхи в царині людського самопізнання, самоконтролю й покращення морально-суспільного середовища (та того, що від нього залежить) залишилися дуже й дуже сумнівними. Ця драстична нерівномірність розвитку призвела до ситуації, в якій досить примітивний (попри витончені етичні системи) вид ссавців має в розпорядженні неймовірний потенціал інтелекту й техніки. Сьогодні таке становище є спільним клопотом окремих науковців та окремих філософів, хоча різниця між їхніми способами мислення й мовлення й далі виглядає безмірною.

Науковцям важко відмовитися від бодай якогось уявлення про поступ, хоча філософи та культурологи-антрополози суворо заборонили вживати це слово. Як-не-як, науці властиве спрямоване мислення: з етики пізнання важко усунути переконання, що пізніший стан зазвичай є, принаймні під якимсь поглядом, кориснішим від попереднього. Це стосується також деяких суспільних процесів; попри все, важко відмовитися від думки, що загальні запобіжні щеплення є якимсь поступом і що, може, здійснюється навіть певний поступ у сфері моральних норм, хоча б він і невизначено проглядає у життєвій практиці.

Однак, у сприйнятті моральної філософії, прихильники якої не люблять, коли їм заважають впадати в розпач, поступ є міфом минулого століття, а сьогодні може правити

хіба за полуду на очах наївних простачків, які ще не збагнули, що живуть у цілковито розчаклованому світі. Можна, звісно, запитати, чи не є тим більше міфом переконаність у трагічному регресі культури або в тотальній кризі цінностей за нашої доби. Адже всі такі констатації імплиціте містять засновки про існування — в далекому або недавньому минулому, або, принаймні, in potentia — якогось контрастного перед- чи безкризового стану, коли люди були (а може, будуть) більш задомашненими у світі, а вартості — безпечнішими. Вільно вважати, що це є тільки міфічним уявленням.

Я не хочу сказати цим, що наша пізньоновочасна епоха взагалі не має особливих рис. На одну з них варто звернути увагу. Запроваджуючи будь-яку раціонально концептовану суспільну реформу чи змушуючи людей міняти звички через нову техніку, треба завжди зважати на людську природу, в кожному разі, на звички простих людей, як на чинник опору й консерватизму. Звідси ця поширена, як ми бачили, тема моральної критики Заходу, коли новочасний Механізм постає гвалтівником людського ества.

Сьогодні, у світлі досвіду двадцятого століття, ми сприймаємо цю проблему інакше. Людська психіка виявила дивовижну здатність пристосування до драматичних змін суспільного й технічного середовища. Щоправда, ця адаптація не відбувається без психічного напруження та людських втрат, але стагнаційне суспільство так само не вільне від цього. Після короткого тренінгу люди привчаються функціонувати в загалом «неприродному» для них ритмі й зазнають досі небувалої стимуляції. Зрештою, достатньо поглянути на стихійну пристрасть і талант малих дітей до сучасної техніки, щоб засумніватися у хоч би якійсь там неприязні між природою та новочасністю.

Але сказати, що ми зуміємо, — замало. Адже багато рис сучасної цивілізації створено масовим попитом, тобто найдемократичнішим голосуванням, яке тільки знає історія людства. Наслідком цього загального голосування є масова розважальна культура та співзвучний із нею молодіжний етос. Також видима легкість, із якою мільйони людей, нехай і гнаних голодом і страхом, зважуються покинути свої домівки, щоб влаштувати життя у зовсім чужих їм краєвидах та обставинах, промовляє на користь того, що сила опору локальних традицій слабне, зокрема завдяки телебаченню, легкості комунікацій, привабливості цивілізації вигод.

Інтелектуали мають багато поважних причин непокоїтися таким станом речей і побоюватися, що розвиток сучасних (або, якщо хтось хоче, після-сучасних) способів життя та відчуження набирає подоби ракової модернізації, яка нищить традиційні вартості й освячені практики, усуває інстинктивні й культурні обмеження і, врешті-решт, вихоплюється з-під контролю. Що означає — з-під контролю людей, які відчувають себе відповідальними за світ, за тяглість духовної спадщини й за майбутнє планети. Сама ситуація

28 том ЛІТОПИСУ УПА

Марія Савчин
(«Марічка»)

Тисяча доріг (Спогади)

Львів, 1995

Літопис УПА — серійне книжкове видання документів і матеріалів до історії Української повстанської армії. Кожен том має окрему тему та назву. Том 28 вміщує спогади Марії Савчин, дружини заступника провідника УПА Закерзонського краю Василя Галаси (від 1948 року — провідника ОУН Північно-західних українських земель), яка від 1944 до 1953 року була в підпіллі й описала події свого життя після виходу на еміграцію 1954 року.

Боротьба українського визвольного підпілля після Другої світової війни наближалася до неминучого кінця. Для нас, її останніх учасників, висліджуваних спецзагонами КГБ та агентами державної безпеки, вже не було місця ні на землі, ні під землею. Виснажені, зі знищеним здоров'ям, ми втратили все, крім віри у справу, за яку боролися.

Прошли роки, однак час не витіснив з душі пережитого. Усі вони, мої полеглі друзі тієї буревійної доби, ходять тінями за мною, домагаючись останньої данини — розповісти про їхній подвиг.

Марія Савчин

Замовлення з-поза України та оплати за том просимо ласкаво слати на адресу:

LITOPYS U.P.A.
P. O. BOX 97, Station «С»
Toronto, Ontario, M6J 3M7,
Canada

Адреса в Україні:

СП «Літопис УПА»
290006, м. Львів,
пл. Міцкевича 6/7
тел.-факс: (0322) 72-40-64
E-mail:
postmaster@litopys.lviv.ua

схиліє їх сьогодні сильніше, ніж будь-коли, на бік культурного консерватизму, тобто оборони загрожених вартостей, які є підвалиною європейської культури.

Щоправда, сьогодні їм радять дати собі з тим спокій. Сучасна думка, повідомляє нам Зигмунт Бауман, «від народження була одержима жагою законодавства», тобто жагою встановлювати напрямки розвитку, з чого, як відомо, постало більше зла, ніж добра. Отож, досить цієї місії: післясучасний світ нікуди не поривається й не хоче, щоби його підштовхували до якихось універсальних цілей. Він радо вітає «перемелювання» ідеалів і розбирання етичних систем, які породжували тільки диктат і насильство; відтепер кожний є морально незалежним, а відтак і відповідальним однаково з усіма.

Навішений інтелектуалам ярлик самовпевнених «законодавців» зда-

ється, проте, перебільшенням. У нашому огляді ми бачили радше прикоро вражених або наляканих провісників біди, аніж ентузіастів декретованого майбутнього. Бо філософ, критик культури або поет — на відміну від науковця, спеціаліста, інженера — є скептиком, невдоволеним за самою природою свого покликання. Часи, коли інтелектуали намагалися замінити своє споконвічне відчуття трагізму історії ідейним запалом і візіями світлого прийдешнього, не дає їм, по суті, підстав пишатися. Властивою їхньою продукцією є страхи й перестороги. Вони часто відштовхують від себе, як я намагався показати, істерією або настирливим моралізуванням, а також постійними повтореннями тих самих мотивів протягом сторіч, однак, якою ж порожньою була би без них історія європейської думки! Часом важко сказати, чим слід міряти вагу цих

застережень і пророцтв: тим, що багато з них виявилися влучними й проникливими, чи тим, що частина їх не справдилася, може, ще й тому, що їх було вчасно висловлено.

На схилі двадцятого століття, коли набирає розгону інформаційна революція, а ідеал багатокультурного світу здійснюється у згромадженні сотні етнічних барів під одним дахом американського mall'у, знову надходить зоряний час для теоретиків і візіонерів «кризи». Якщо не брати до уваги маньяків, яких ніколи не бракує, вони загалом не прагнуть стримати нестримне й не пропонують селянських граблів замість «Інтернету». Свої тексти вони переважно теж пишуть на комп'ютерах IBM або Apple. А проте їхні теперішні тривоги подібні до тривог Жана-Жака та його наступників.

Їх відлякує така універсальна сучасність, за якої конструктивний

і підприємливий геній людського роду ніяк не збільшує потенціалу його колективної мудрості, залишаючи смертним непогамовану духовну спрагу й болісну втрату віри у щось таке, що виходило би поза обрії повсякденних інтересів. Їх вабить образ малої спільноти, яка, не пригнічуючи особи, була би для неї опорою, джерелом тотожності й простором особистих зв'язків між ближніми. Ї образ людини, яка, стократно збільшуючи своє знання та знаряддя своєї могуті, не задовольняється роллю деміурга, похиленого над великою клавіатурою світу, ані роллю захланного поглинача втіх, але часом ще й замислюється над сенсом і призначенням свого минулого перебування на землі.

Ці мрії, правдоподібно, нездійсненні, але й незнищенні; допоки вони не вигаснуть, доти триватиме благословенний стан кризи. □

Очікування занепаду занепаду

Юрій Луцький

Arthur Herman. The idea of Decline in Western History. — New York: The Free Press, 1997.

Історія культурного песимізму, така популярна в двох останніх сторіччях, сягає доби Просвітництва. Тоді, у XVIII сторіччі, мислителі Європи дійшли висновку, що існує прогрес і що Європа заклала в собі підвалини civil society (громадянського суспільства), які треба обстоювати й боронити. Назва наших «Просвіт» (але не наша «просвітянщина») також перегукується із Просвітництвом: їхні засновники вірили в прогрес і мали деяке, хоч неясне, уявлення про «громадянське суспільство».

Та в нас у XIX сторіччі не було пророків культурного песимізму, хіба тільки ті, що зневірювалися у власних просвітницьких зусиллях. У Західній Європі довга черга мислителів, починаючи від Руссо, проповідували занепад культури. В Німеччині виринула ціла плеяда тих, що підносили «культуру» над «цивілізацією» і добачали втрату органічних сил, у які ще вірили романтики. Ці німці вихваляли Gemeinschaft понад Gesellschaft і марили про відродження людини.

Проте ідею занепаду деколи пропагували з метою заступити його новим відродженням: діяла своєрідна діалектика. Так постали ідеології фашизму й тоталітаризму, як можливий вихід із глухого кута, яким вважали життя буржуазії. В 1930-х роках Мартін Гайдеггер писав про прихід Гітлера до влади як про «початок, що є перед нами». Сьогодні знаємо, що «німецьке відродження» довело до страшного занепаду.

У своїй книжці Артур Герман яскраво переповідає історію ідеї занепаду — Артур де Гобіно та його «расовий песимізм», Якоб Буркгард і Фрідріх Ніцше — історичний і культурний песимізм, звістування занепаду Заходу Освальдом Шпенг-

лером, далі тріумф марксистських песимістів (Франкфуртська школа й Герберт Маркузе) та новітні французькі пророки (Фуко, Фанон), аж до сьогоднішньої екологічної і мультикультуралістської течії. Всі вони вважали Захід гнилим. Придивімося ближче до цієї сумної картини.

«При кінці 1970-х років», — пише

Герман, — французькі інтелектуали проповідували, що «західні установи, раціоналізм західного типу, мова і дискурс, і навіть імідж західної людини як такої зайшли в культурний глухий кут. Уся правдива свобода вимагала заперечення цих західних лімітів. Людство має вийти поза границі, які модерна європейська циві-

лізація встановила для особи». Під цю пору з'явилася теорія мультикультуралізму, згідно з якою занепад Заходу можна розглядати як наслідок його раціоналізму, капіталізму, дегенеративної поп-культури, расизму й імперіалізму. Ї прихильники шанували політичну свободу й вимагали брати до уваги цінності жінок, чорних, гомосексуалістів та різні маргінальні групи. Проповідники багатокультурності здобули ключові позиції в американських університетах і мали творчі контакти з «новими лівими». Підсилений т.зв. «культурною революцією» в американських університетах у 1960-х роках, цей рух глибоко увійшов в інтелектуальне життя. Майже все гуманітарне знання було перевернуто догори ногами. Не треба було більше вчитися у DWEM (dead white European men — «мертвих білих європейських чоловіків»). Докинули свої теорії також феміністки, й постала зовсім нова атмосфера навчання. Процвітала демагогія. Чорношкірі студенти діставали університетські дипломи без огляду на оцінки. Америку вважали тепер за головного ворога прогресивного людства й передбачали, що вона стане фашистською державою. А тим часом американські університети допомагали лівим екстремістам (Колумбійський, наприклад, прихистив у себе Франкфуртську школу). Про всі ці факти Герман згадує лише мимохідь: його книжка присвячена радше ідеям, ніж учинкам і фактам.

Сьогодні все це може видаватися великим безглуздом, але в 1960-70-х роках ці теорії, що провадили до анархії, сприймалися дуже серйозно. Їх можна було ігнорувати, але не поборювати. Просоветський марксизм розпаношився на всіх усюдах. В Канаді в 1970-х роках мультикультуралізм став офіційною політикою уряду. Не тільки ідеологічно, але й фінансово зміцнено не-англійських і не-французьких мешканців (хоч